

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94:323.1(477)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2020-10-6>

Кудряченко А.І.

ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ РОЗСЕЛЕННЯ НІМЦІВ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано різні за природою, характером і направленістю три етапи переселень німецького етносу на територію сучасної України, з'ясовуються їх особливості. Автором розкривається географія перших міграційних потоків племен готів у другій половині II ст., які йшли від дельти Вісли аж до Скіфії, та розділились на західних (що розселилися на правобережжі Дніпра) та східних. Останні, облаштувавшись біля Азовського моря заснували державу Германаріха, а у IV ст. під тиском гунів центр життя готів переходить на Керченський півострів, гористу місцевість Криму, де їх державне об'єднання Готія існувало до VIII ст.

З'ясовується, що у ранньому Середньовіччі відбувається друга хвиля поселень німців на сучасні українські землі із західноєвропейського напрямку. Розширенню поселень німців та вихідців із інших країн Європи на землях Київської Русі сприяли політичні відносини, які реалізовувалися також і за допомогою династичних шлюбних союзів. Київські князі проводячи гідну великої держави зовнішню політику, мали рівноправні відносини з головними європейськими державами середньовічного світу – Священною Римською імперією (Німеччиною) і Візантією, вони запрошували священників, німецьких майстрів і торговців. Починаючи з XI ст. з'являються невеликі німецькі торговельні колонії в Києві, Володимирі-Волинському, Луцьку й інших містах. За литовсько-польської доби посилюється приплив німецьких поселенців на українські землі. Цьому сприяли різні пільги й надання магдебурзького права німцям-переселенцям литовськими князями та польськими королями. У XIV-XV ст. магдебурзьке право отримують великі торговельні міста.

Третій період, найістотніше переселення й колонізація, тобто масштабне освоєння Півдня України – Приазов'я, Причорномор'я та земель Криму – починається від другої половини – кінця XVIII ст. Автор підкреслює, що це був найпотужніший період та велика позитивна історія розвитку нашого краю багато в чому пов'язана з переселенцями німецького походження (і представниками інших етносів). Даний період стає потужною колонізацією та господарським освоєнням всього Півдня України, багатих земельних угідь Приазов'я, Причорномор'я, Криму. Наголошується, що тоді за ініціативи й реальної підтримки уряду царської Росії відбулося освоєння найширших степових просторів, які разом із українськими землями недавно відійшли до Російської імперії. Відтоді історія переселенців стає частиною історії українського народу.

Окремо аналізується динаміка розвитку німецьких колоній у різних губерніях Півдня Росії, вказується на соціальні аспекти життя поселень, тяжкі наслідки для колоністів пов'язані з Першою світовою війною, революційними подіями у Російській імперії. З'ясовано здобутки і втрати у національному розвитку, в облаштуванні, адміністративному поділі німецьких та інших поселенців, що були наслідками радикальних коливань національної політики радянської влади у довоєнний період.

Ключові слова: готи, гуни, німці-колоністи, Приазов'я, Причорномор'я, Крим, Південь України, політика коренізації, національні райони, національні школи.

Відомо, що німецький етнос в Україні, відносини українського й німецького народів беруть початок із глибини століть. Протягом досить тривалого часу було дійсно чимало прикладів успішної взаємодії та співробітництва, вельми прогресивного взаємовпливу. Однак були й періоди непорозумінь, важких випробувань, великотрудних воєн і відчуження. Німецький етнос – то більшою, то меншою мірою – ще від II ст. (германські племена) був присутній на нинішній території Української держави. Німецькі поселення, чимало вихідців із німецьких земель впливали й впливають дотепер на розвиток соціально-економічного, культурного життя українського народу. З іншого боку, вихідці з нашого краю тривалий час успішно працювали і творили на німецькій землі, у сучасній Німеччині.

Тому природно, що в період самостійного розвитку України як демократичної держави до історії відносин не тільки на міждержавному рівні, але й взаємин українців і німців (як, властиво, й інших національностей, що проживають на українських просторах) звертаються дослідники, політики і широка громадськість. Адже проблема гармонізації міжнаціональних відносин, подолання тих несправедливостей, а в окремі періоди й злочинів щодо відомих національних діячів або цілих народів, реальне врахування потреб і культурно-духовних запитів усіх національних груп, що нині живуть у нашій країні – це наріжні завдання розвитку та зміцнення державності України. Ступінь вирішення цієї важливої проблеми безпосередньо впливає на створення надійних сучасних основ, стійких державних інститутів, а також відображає рівень і повноту демократизму в нашому суспільстві [1, с. 3-7].

Важливо враховувати, що німці, які проживали в колишньому Радянському Союзі, зокрема в Україні, разом із більшістю інших народів пережили важкі випробування, найчастіше безпідставні обвинувачення в різних антиурядових діяннях, насильницьку депортацію й стан безвинної жертви, зрадника тощо. На державному рівні в Україні, як властиво й в інших країнах пострадянського простору, нині відновлюється історична справедливість відносно громадян німецького походження й інших національностей.

Виходячи із завдань сьогодення часу, а також з урахуванням вимог відновлення історичної справедливості потрібен неупереджений, об'єктивний підхід до різноманітної ретроспективи життєдіяльності громадян німецького походження в Україні, їхніх взаємин із місцевим населенням. Потрібна достовірна інформація про історичне коріння й долю німецького етносу в нашому краї, про його господарсько-економічну діяльність, про облаштування, культурне життя німецьких поселень тощо.

Загальновідомо, що сучасна територія України, щедра на природні багатства й поклади, не випадково ставала перехрестям різних міграційних потоків упродовж тривалого часу. Вивчення міграції численних відомих і невідомих етносів, розселення їх на великих просторах біля Чорного та Азовського морів актуальне й нині. Ці проблеми, як і питання суспільно-економічного устрою

життя тодішніх колоністів, були предметом досліджень багатьох вітчизняних та закордонних фахівців.

Історики відзначають кілька значних хвиль міграції німецького етносу на сучасну українську територію. Так, практично перша значна колонізація, освоєння Приазов'я та Причорномор'я пов'язана з германськими племенами готів, які до того часу (до I ст.) жили на північному узбережжі Балтійського моря, у Швеції і на прилеглих островах. Саме готи, їхні поселенці з району дельти Вісли, в другій половині II ст. дійшли до Скіфії. Відтоді готи розділяються на західних, які розселилися на правобережжі Дніпра, та східних, які розселилися біля Азовського моря. Варто підкреслити, що з розпадом державного об'єднання Германаріха в IV ст. закінчується перший період готського заселення Приазов'я. Після цього центр культурно-економічного життя готів переноситься на Керченський півострів, у гористу місцевість Криму. І ця територія, де були найважливіші міста готів, їхня столиця – Дорос, до кінця XVIII ст. мала назву Готія [2, с. 142].

Після завоювання готської держави гунами у 375 р. починається другий етап німецької історії Приазов'я. Протягом багатьох століть східним готам, що проживали на сучасній території України, доводилося воювати з могутнішими сусідами – гунами й хозарами, бути під сюзеренітетом Візантії, згодом мати союзно-васальні відносини з нею в складі Херсонеської провінції. Надалі були грабежі половців, захоплення татарами й, нарешті, турками. Важливою особливістю в часи важких випробувань стало збереження тією чи тією мірою елементів готської державності. Потім настає етап згасання готської культури, мови, господарювання.

Таким чином, готи були піонерами німецької колонізації Причорномор'я та Приазов'я. Вони внесли свій внесок у господарське освоєння цих територій, культуру його населення. Однак у наступні століття пил історії покрив ці добрі сліди й у степах ще довго гуляли вітри. Нині відомо, що готський етнос був носієм рунічного письма, поширював його практично по всьому континенту. Дослідникам відомі близько 150 виконаних цим письмом пам'яток.

Інша хвиля поселень й інший напрямок руху німців на сучасні українські землі бере початок у ранньому Середньовіччі. Ці відомості датуються кінцем X ст. Тоді Київська княгиня Ольга у 957 р. на чолі великого посольства (близько 100 осіб) відвідала Константинополь, де зустрічалася з імператором Оттоном I Великим. У 959 р. княгиня вислала до імператора посольство й просила направити єпископа та священників. Чомусь ця справа затяглася, тому що тільки у 961 р. до Києва приїхав посвячений у єпископи колишній чернець Адальберт із Тріра. Крім питання про направлення християнської місії, княгиня турбувалася про встановлення відносин «миру й дружби» з германською державою.

Розширенню поселень німців та вихідців із інших країн Європи сприяли політичні відносини, які реалізовувалися також і за допомогою династичних

шлюбних союзів. Як відомо, лише в XI ст. укладено три династичні шлюби князів Київської Русі з німецькими династіями. Зокрема найстарший син Ярослава Мудрого, Ізяслав, узяв за дружину німкеню Гертруду – сестру трірського єпископа Бурхарда, а дочка київського князя Всеволода Ярославовича Євпраксія стала дружиною німецького імператора Генріха IV. Галицько-волинський князь Данило Романович видав дочку Софію за Генріха V Шварцбургського тощо [3, с. 31, 79].

Київський князь Ярослав проводив гідну великої держави зовнішню політику. Він мав рівноправні відносини з головними європейськими державами середньовічного світу – Священною Римською імперією (Німеччиною) і Візантією. Поріднені відносини слугували діяльною дипломатичною зброєю, що спрямовувалася на забезпечення міці й охорони Києва, його земель від іноземних держав. Німецький хроніст, єпископ Адам Бременський у роботі «Діяння єпископів Гамбурзької церкви» (1075 р.) безпосередньо зазначав, що в цей час Київ став окрасою східної церкви й суперником Константинополя.

Починаючи з XI ст. з'являються невеликі німецькі торговельні колонії в Києві, Володимирі-Волинському, Луцьку й інших містах. Археологічні розкопки свідчать, що на знайдених мечах цього періоду є написи, які вказували спочатку ім'я майстра-виготовлювача, а потім – назву відповідної майстерні. Так, на всіх знайдених мечах є тавро «Ulfberht» й «Ingelred». Відомо, що мечі з написом «Ulfberht», найімовірніше, виготовлялися в районі нижнього Рейну, а майстерні «Ingelred» знаходилися в Пассау на Дунаї.

Київська Русь розвивала й зміцнювала торговельні відносини з сусідніми державами. Важливими були ці відносини й із Німеччиною – у Регенсбурзі на верхньому Дунаї була сформована окрема кампанія купців-«рузаріїв», що забезпечувала торгівлю з Руссю [4, с. 8]. У той період у Київській Русі широкого розвитку набуває і ремісництво, що сприяло появі багатьох середньовічних міст – за даними джерел у XI ст. їх налічувалося понад 100.

Після монголо-татарської навали за запрошенням галицько-волинських князів на підвладні їм землі прибувають німецькі майстри для відновлення міст, ремісничих та торговельних центрів. Досить важливо, що у XII-XV ст. поселення як селян, так і ремісників та торговців – вихідців із німецьких земель, з'являються на території нинішніх Закарпатської, Львівської, Волинської областей України. Приміром, на Закарпатті перші переселенці за своїм походженням були з Нижньої Саксонії, Фландрії тощо, вони оселялися на території нинішніх Берегівського, Тячівського й інших районів. Навіть сучасні назви багатьох населених пунктів підтверджують їхнє німецьке походження. Однак ці переселення землеробів, а також ремісників лише з деякими умовностями можна називати колонізацією. Адже вони, як правило, приходили на вже заселені території. Одночасно німецькі люди, як власне й поселенці з інших країн, приносять свої звичаї, майстерність і систему управління. У

літописах зазначається, що, наприклад, в 1288 р. у Володимирі-Волинському був квартал німецьких та італійських поселенців. У цей час розселення німців поширюється насамперед на міста, розташовані ближче до західних меж українських земель, тобто ближче до власне німецьких земель.

За литовсько-польської доби посилюється приплив німецьких поселенців на українські землі. Цьому сприяли різні пільги й надання магдебурзького права німцям-переселенцям литовськими князями та польськими королями. У XIV-XV ст. магдебурзьке право отримують такі торговельні міста, як Київ, Львів, Кам'янець-Подільський, Луцьк й інші. Німецькі поселення з'являються в Перемишлі, Дрогобичі, Самборі, Коломиї тощо. Усе це згодом впливає на архітектуру, господарський розвиток, самоврядування багатьох міст України.

У той період історії України, коли «ішли ляхи на три шляхи, а татари – на чотири», дуже складно доводилося всім жителям краю. Більшість українських земель тоді були менш привабливі, ніж колись, для ремісників і торговців із Європи. Варто підкреслити, що тоді багато європейських країн були стурбовані боротьбою з турецьким наступом. І тільки в козацький період знову поживалися етнічні взаємозв'язки з іншими європейськими народами, зокрема й із німецьким народом. У XV-XVI ст. південноукраїнські землі стали центром формування козацтва. Показово, що в першому реєстрі запорожців 1581 р. зустрічаються вихідці з німецьких земель. У реєстрі 1649 р. після Зборівського договору є німецькі прізвища: Максим Цимерман, Янко Німець, Андрій Тузен, Андрій Острогман тощо. Відомо, що за гетьмана Богдана Хмельницького німці служили в його війську, що козаки захищали Відень й інші європейські міста від турецької навали [5, с. 226-228]. Важливо підкреслити, що національно-визвольна війна Б. Хмельницького й Тридцятилітня війна, що завершилася підписанням Вестфальського миру, були досить істотними факторами європейської історії. Прикметно, що українські землі, хоча й у так званому польському обозі, відвідують французькі та німецькі послы, торговці, історики й художники. Вони залишили чимало відповідних підтверджень, оцінок.

Як відомо, козацький період був не настільки тривалим, оскільки в силу багатьох причин Москва по-своєму витлумачувала домовленості. Для Росії важливіше було, як виявилось, односторонньо скористатися союзними відносинами й домовленостями. Царська Росія, зміцнюючи південні кордони, спочатку широко використовувала українських козаків. Однак установивши нові південні кордони з Туреччиною в 1740 р., Росія посилила проведення імперської політики, поклавши кінець козацькому періодові, й відчутно змінила підходи до міграційних процесів.

Найістотніше переселення й колонізація, тобто масштабне освоєння Півдня України – Приазов'я, Причорномор'я та земель Криму – починається з другої половини – кінця XVIII ст. І це був уже зовсім інший період широкого насичення соціально-економічних відносин наших народів. Окрема позитивна історія розвитку нашого краю багато в чому пов'язана з переселенцями

німецького походження (як і з представниками інших етносів). Невипадково цей період відомий як роки колонізації й господарського освоєння всього Півдня України, багатих земельних угідь Приазов'я, Причорномор'я, Криму. Дуже важливо, що тоді за ініціативи й реальної підтримки уряду царської Росії почалося освоєння найширших степових просторів, які разом із українськими землями недавно відійшли до Російської імперії. Відтоді історія переселенців є частиною історії нашого народу.

Вкрай важливими у цьому зв'язку були підписані документи царицею Катериною II у 1762-1763 рр., в яких вихідців із Німеччини, Голландії та інших країн Європи було закликано переселятися у відповідні місцевості імперії, зокрема на терени сучасної України. Знаковим у цьому зв'язку був не перший, а другий «Манифест 22-го июля 1763 г. о дозволеннии всем иностранцам, в Россию въезжающим, поселяться в которых губерниях они пожелают и о дарованным им правах» [6, с. 7]. Цей документ передбачав широкі пільги для переселенців та мав значні наслідки. Запрошені російськими місіями і зацікавлені можливістю отримання різних пільг (земельного наділу на вигідних умовах, грошової допомоги, забезпечення свободи віросповідання, самоврядування тощо) зубожілі селяни (переважно німецькі) та ремісники селилися на відведених територіях. І незабаром вони створили на південних землях значну кількість поселень.

Іноземні колоністи – німці, голландці, шведи, швейцарці, болгари, греки, почали перетворювати дикі степи в культурні землеробські райони і навіть захищати їх від кочівників. Серед переселенців була значна кількість релігійних сектантів, старовірців, бо у середині XVIII ст. у Німеччині ще продовжувалися широкі гоніння на різноманітні й численні релігійні секти. То були протестантські об'єднання, серед них, наприклад, меноніти. Вони були послідовниками протестантської секти, що виникла у Нідерландах у 30-40-і рр. XVI ст. і засновником якої вважається Менно Симоне. Меноніти розраховували знайти в Росії притулок для вільного влаштування життя на засадах свого віровчення. Інші – брати євангелісти, брати вальденси, що наслідували аугсбурський напрям, ультраконсервативні елементи із Вюртемберга. Вони були відомі під назвою сепаратистів, які своєю чергою, сподівалися врятуватися від переслідувань католицької та лютеранської церкви у Німеччині й Австрії. Їхнє переселення було детерміноване, також в не останню чергу, тяжким економічним станом у численних німецьких державах внаслідок феодалних війн на межі XVIII-XIX ст., а також неврожаєм та голодом [7].

Варто підкреслити, що переселення та закріплення на Півдні України цих переселенців слугувало для царської Росії вирішенню нею своїх стратегічних задач. Адже, окрім освоєння земельних просторів, по-перше, вирішувалася проблема захисту кордонів від набігів войовничих сусідів. По-друге, російський уряд прагнув ослабити, а згодом і повністю ліквідувати існування Запорізької Січі. Саме остання була осередком боротьби за вольності та національну

незалежність України. Таке становище не вписувалося у загальне тло кріпосницької Росії. Тому після знищення Січі у 1775 р. близько половини всіх запорозьких земель були розподілені між російськими вельможами, а решта передана у володіння німецьким і сербським колоністам. Не останньою при цьому була і третя задача, яку вирішував уряд Росії – це ослабити відповідну консолідацію всього місцевого населення.

Аналізуючи ефективність діяльності переселенців підкреслимо наступне. Серед усіх прибулих поселенців, які засновували відповідні колонії, найбільших результатів домагалися колоністи німецького походження. Водночас темпи переселення не могли задовольнити уряд. Тож влада пішла на свідомі кроки щодо розширення пільг. Згідно із шанованою грамотою Павла I від 1800 р. переселенцям із Німеччини передбачалося «виділення кожній сім'ї по 65 десятин придатної для обробітку землі... в безспірне вічно спадкове володіння». У відповідності з німецьким правом правонаступником наділу ставав молодший син сім'ї колоністів. Переселенці звільнялися від податків та різних повинностей на 10 років, звільнялися від військової повинності, отримували право добровільного вступу на державну службу та інше.

У 1806 р. узаконювався допуск до переселення у якості колоністів лише землеробів і осіб, які мали хист до тваринництва та шовкового виробництва. Відтак з 1810 р. переселення німецьких селян у північнопричорноморські землі стало масовим. З часом більш швидкими темпами відбувалося також заселення колоністами Таврійської губернії.

Зазначимо, що через 100 років після виходу Маніфесту Катерини II у царській Росії нараховувалися понад 500 іноземних колоній, які були заселені переважно німцями. Звичайно, що німці-колоністи проживали здебільшого у сільській місцевості, займалися сільськогосподарським виробництвом.

Поряд з колоніями у сільській місцевості німецьким іммігрантам із числа торгівців та ремісників було дозволено поселятися у причорноморських містах. Ще 1803 р. з'явилися перші переселенці із німецьких земель у м. Одесі, а потім і в деяких інших містах. Вони, зокрема в Одесі, відігравали значну роль у зведенні будівель, комунікацій, розвитку підприємництва. Причорноморська Пальміра, своїм зовнішнім архітектурним обличчям, особливо тогочасна історична частина міста багато в чому зобов'язана громадянам німецького походження. Для поселення німців-переселенців навколо Одеси Росія викупила у графа Потоцького десятки тисяч десятин землі. І за короткий час навколо міста виникло сузір'я квітучих німецьких поселень, а в Одесі з'явилося чимало сімей ремісників, торговців, будівничих, коріння котрих йшло від німців-переселенців. На початку ХХ ст. навколо Одеси німецькі селяни були власниками 350 тис. десятин оброблюваних площ. Для порівняння підкреслюю, що селянам інших національностей на правах власності тут належало лише дещо більше 200 тис. десятин. Показово й те, що із 300 поміщиків одеського регіону у 1905 р. 176 були німцями.

Поряд з цим і німецькі переселенці в Одесі, як і в інших містах, користувалися всіма правами колоністів. У переважній більшості це були працелюбні, законослухняні, дбайливі люди. Їхній спосіб життя був вартий наслідування. В Одесі були обидві релігійні німецькі громади – католиків і євангелістів. Обидві відігравали помітну роль у культурному житті, адже у їхніх костьологах і кірхах діяли школи, спортивні спілки і т.д.

Звернемо увагу, що темпи зростання саме німецьких колоній і їх успішної діяльності вражають. За свідченнями відомого дослідника цих процесів та життєдіяльності німецьких переселенців К. Ліндемана, станом на 1915 р. у Херсонській губернії було 182 німецьких колоній, у Катеринославській – 233 та у Таврійській – 329 колоній. Відповідно зростали обсяги території, земельних наділів, які належали колоніям.

Іншими місцями поселення німецьких колоністів на нинішніх теренах України були Бессарабія, Волинь, Поділля, Київщина, а також Слобідська Україна – тогочасні Харківська та Чернігівська губернії. Особливо помітними темпами переселення колоністів у ці губернії після скасування кріпосного права. Так, лише у Волинській губернії на початку ХХ ст. німецьким колоністам належало 700 тис. десятин, на Харківщині було 18 колоній, а на Чернігівщині – 9.

Всього ж у 39 губерніях Росії, де були німецькі поселення, нараховувалося 2070 їхніх різноманітних колоній та поселень. Населення цих колоній становило біля 1 млн. чоловік, земельні угіддя сягали майже 3 млн. десятин. У межах нинішньої України – а це і Крим, і Західна Україна, проживало понад 500 тис. громадян німецького походження. Це була чисельна етногрупа, одна із небагатьох національних меншин, яка проживала компактно у тій чи тій губернії. Найбільш чисельні поселення німців в Україні були у нинішніх Одеській, Миколаївській, Херсонській, Запорізькій, Закарпатській областях та у Криму.

У всіх німецьких колоніях – лютеранських, католицьких, менонітських громадах – було відповідне інтенсивне громадсько-політичне життя. Розвивався кооперативний рух, створювалися кредитні установи, діяли освітні товариства, школи, училища, існували лікарні, притулки. Соціалізації та вихованню молоді в німецьких поселеннях в Україні приділялася відповідна увага. Цьому сприяли заняття як у початкових – церковно-паріфіяльних школах, котрі існували майже у кожній колонії, так і в центральних училищах, які надавали середню освіту, готували учителів для початкових шкіл і волосних писарів для колоній, реальні училища та система громадських відносин у поселеннях.

Звернемо увагу не лише заради об'єктивності, а й з огляду на проблеми нинішньої історичної доби, що німецькі колоністи на українських теренах дійсно органічно ввійшли у економічне і суспільне життя. Німецькі колоністи за 100-150 років наполегливої праці перетворили голі, невикористовувані на той час степи у родючі поля, багаті сади, у прибуткові економії. Тим самим

вони сприяли освоєнню земель і розширенню, поліпшенню господарства навколо своїх поселень. Переселенці-німці, як представники інших народів, їхні нащадки своєю працею та розумом сприяли просуванню України шляхом прогресу. Німецькі колоністи жили в цілковитій відсутності релігійної ворожнечі, мали добрі взаємини з місцевим та корінним населенням.

З'ясовуючи взаємовплив німецького та українського етносу, важливо бачити його широкий спектр. З одного боку, це взаємовплив місцевого населення на переселенців і їх наступних генерацій та навпаки. А з іншого – взаємовплив проходив на рівні, власне, німецької та української культури, її славних представників, широкого кола діячів різних сфер. Підтвердженням цього впливу, взаємодії можуть слугувати вельми різноманітні приклади. Німецькі переселенці – як селяни, ремісники, торговці так і будівничі, фахівці інших професій – несли із собою звичаї, побут, народне мистецтво, розум і вміння на свою нову батьківщину. Переселенці і їх наступні покоління своєю наполегливою працею, ретельністю та господарським завзяттям внесли суттєвий внесок як у освоєння, так і розвиток земель, де вони поселялися. Водночас чимало німців працювали на промислових підприємствах, де чимало з них були техніками, інженерами, архітекторами і т.п. Взаємовплив проходив як у виробничій сфері, так і на науковому, мистецькому, літературному та інших напрямках.

Важливим підтвердженням взаємодії культур може бути інтенсивний діалог, що розвивався на літературній ниві. Варто лише вказати на Юрія Федьковича, Івана Франка та Лесю Українку. Це вони вперше переклали на українську мову відповідно народні ліричні пісні, «Фауста» Й.В. Гьоте та ліричні твори Г. Гейне. З німецького боку – це невтомна праця «Колумба Шевченкіани» – Миколи Гербелья. Нащадок німецького архітектора, що переїхав із Швейцарії до Росії, будучи гімназистом, мав зустріч у Ніжині із Великим Кобзарем. На згадку про цю зустріч у його альбомі Т. Шевченко записав чотири вірші. Згодом М. Гербель, віддавшись повністю літературній творчості, став не лише перекладачем, а й біографом Т. Шевченка. Біографією, яку склав М. Гербель, користувалися і шевченкознавці, і широкий загал аж до початку ХХ ст. І відповідні позитивні взаємовпливи відбувалися й у наступні періоди.

Водночас варто підкреслити, що вельми важкі випробування довелося пережити всім народам тогочасної Росії та інших держав у період чотирирічної Першої світової війни та подальшого перебігу подій важкого ХХ ст. Окремою проблематикою, яка має бути висвітленою, є доля німців-переселенців у роки Великої війни, після розвалу Російської імперії та у подальшому. Неймовірні складнощі спричинили революційний вихор і громадянська війна в колишній Російській імперії, процеси перетворень та соціальних експериментів на її просторах й у колишньому Радянському Союзі. У нинішньому номері журналу після цієї статті окремо йдеться про проблеми та випробування міжвоєнного

періоду, які випали на долю німців – жителів тодішньої України, громадян СРСР.

Зі свого боку, наведемо лише факти та коротко зупинимось на процесах змін облаштування життя колоністів. Згідно з матеріалами Всесоюзного перепису населення 1926 р. на території сучасної України проживало 29 млн. осіб. З них спільно з 23,2 млн. етнічних українців проживали представники більш як 100 національностей. Серед них: росіяни – 2,7 млн, євреї – 1,6 млн, поляки – 467,4 тис., німці – 393,9 тис., молдавани – 257,8 тис., греки – 104,7 тис., болгарі – 92,1 тис., білоруси – 75,8 тис., чехи – 15,9 тис. і ще понад 132 тис. представників інших національностей [8, с. 11].

Національні меншини становили майже п'яту частину населення республіки. Показово, що це були 95 % болгар, 82 % молдаван, 75 % чехів, 52 % євреїв, 48 % поляків, 40 % німців, 25 % греків, які проживали в межах тодішнього Радянського Союзу. При цьому німці, молдавани, поляки, греки, болгарі й чехи, які займалися сільським господарством, працювали й проживали, як правило, компактно на певній території. Євреї, вірмени, татари проживали переважно в містах і селищах.

У період Української Народної Республіки проголошувалася політика національно-культурної автономії. Зі встановленням радянської влади вона була змінена, в основу СРСР закладалися принципи федералізму, на початку 1920-х рр. узято курс на проведення т. зв. «політики коренізації», тобто розвиток нової влади з оперттям на національні кадри. В УРСР це була політика українізації і одночасно підтримка розвитку інших національних груп населення [9, с. 291]. У рамках цієї політики кілька разів проводилося адміністративно-територіальне облаштування – на початку й наприкінці 1920-х рр., а потім – у передвоєнні роки. Станом на 1931 р., крім Молдавської АРСР, функціонували 25 національних районів. Серед них – 8 російських, 7 німецьких, по 3 єврейських, болгарських і грецьких, а також 1 польський. В УРСР діяли більше 1200 національних сільських рад, з них 450 російських, 254 німецьких, 156 єврейських, 151 польська й багато інших. У кожному з національних районів виходила відповідною мовою районна газета. Також у національних районах і сільських радах на відповідній національній мові здійснювалося діловодство, навчання дітей проводилася рідною мовою.

Досить високим був рівень письменності німецького населення. За даними Всесоюзного перепису 1926 р. він становив майже 80% і був найвищим у порівнянні із громадянами інших національностей. В Україні працювало понад 2000 шкіл, де навчання проходило на мовах національних меншин. Серед них було близько 630 німецьких шкіл. Це давало можливість у більшості випадків навчати дітей рідною мовою. Так, у 1930/31 навчальному році 90% школярів німецького походження навчалося в школах рідною мовою.

На початку 1930-х рр. підготовку німецьких національних кадрів здійснювало кілька спеціальних навчальних закладів. І серед них – Одеський

німецький педагогічний інститут, Пришибська німецька ветеринарно-фельдшерська школа, Ландуський німецький сільськогосподарський технікум, Німецький національний відділ при Кіровській сільськогосподарській школі механізації, Молочанська німецька фельдшерсько-акушерська школа, Хортицький німецький машинобудівний технікум, Хортицька педагогічна школа, де проводилася підготовка вчителів для початкових і неповних середніх шкіл.

У період політики коренізації в УРСР також виходила різна література, журнали німецькою мовою, друкувалася політична, технічна, сільськогосподарська, медична й художня література. З 30 центральних періодичних видань України 16 друкувалося на національних мовах. Серед них були німецькі газети «Das Neue Dorf», «Die Saat», щомісячний суспільно-політичний журнал антирелігійного спрямування «Das Neuland» [1, с. 21, 23].

Одночасно варто підкреслити, що центральною й місцевою владою підтримувалися лише політично доцільні заходи, які не суперечили партійним установкам та урядовій політиці. На практиці, як виявляється, часто брали гору формалізм, бюрократичні підходи, викривлення. Приміром, це стосувалося відсутності підтримки владою кооперативного руху серед німецького населення на початку 1920-х рр. на підставі того, що «розвиток кооперації в німецьких колоніях не відповідає партійній лінії». Багато формалізму було при районуванні та створенні національних, зокрема німецьких, сільських рад. Так, трохи менше половини з них належало до звичайних адміністративних районів, а не до національних.

З посиленням тоталітарного сталінського режиму посилювалася й розширювалася діяльність репресивних органів. А з урахуванням зміни міжнародної обстановки й внутрішніх змін, з 1933 р. істотно змінюється політичний і психологічний клімат у країні. В ці роки різко зростають масштаби безпідставних звинувачень громадян німецької, польської, чеської й інших національностей республіки та країни загалом у «шкідництві», «шпигунстві», «контрреволюційній діяльності» тощо. Так, уже в 1933 р. на листопадовому об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК Компартії України зазначено «ослаблення більшовицької пильності», що призвело до «засмічення» багатьох підприємств та організацій «польськими й німецькими фашистськими елементами» [10, с. 263]. Це було прямим сигналом до радикальних змін політики та курсу щодо нарощування репресій. У 1935 р. ЦК більшовиків України розглядав питання про «засмічення класово ворожими, фашистськими елементами» Хортицького німецького машинобудівного технікуму. Звичайно, почалися гоніння та репресії, технікум було закрито, попередня лінія підтримки національних груп різко сходила нанівець. До кінця 1930-х рр. ліквідувалися практично всі інститути реалізації інтересів усіх національних меншин республіки й країни. Були ліквідовані всі національні спеціальні освітні

інститути, технікуми та школи як осередки «буржуазно-націоналістичного впливу на дітей».

Свідченням радикальної зміни національної політики в ці роки стало розформування наявних національних військових частин і підрозділів. Зокрема були розформовані німецькі військові частини Червоної Армії, як-от стрілецька дивізія імені Енгельса, Білореченський кавалерійський полк, 96-й стрілецький полк. Дійсно, підтвердженням безпідставності обвинувачень всіх німців – громадян СРСР, жителів України, у «фашизмі» були численні подвиги на фронтах війни радянських громадян німецького походження. Серед них були загиблі захисники Брестської фортеці – полковник Георг Шмідт, підполковник Еріх Крель, майор Олександр Дулькейт, полковий лікар Володимир Вебер, червоноармійці Олександр Герцог, Микола Кюнг, В'ячеслав Майер, Герман Релінг. Бойовими нагородами відзначені подвиги тисяч німців-громадян СРСР, також відомі імена 10 Героїв Радянського Союзу, які за походженням були німцями. Відзначимо, що серед них – лейтенант Вольдемар Венцель, генерал-майор Сергій Волкенштейн, партизанський командир Олександр Герман, відомий Ріхард Зорге й інші [11].

Протиправними були рішення центральних та республіканських органів влади, відповідних каральних структур СРСР щодо звинувачень громадян німецького походження, як й інших національностей, у контрреволюційній та антиурядовій діяльності. Особливо це стосується різних акцій і масових репресій за так званою національною ознакою, а також примусове виселення та насильницькі депортації біля двадцяти народів і серед них німців – громадян країни на Схід, до Сибіру, республік Центральної Азії. І ця окрема тема, яка разом із питаннями відновлення історичної справедливості щодо німців та інших народів, що постраждали у роки СРСР, ще будуть підняті на сторінках нашого наукового журналу у подальшому.

Таким чином, для сучасної України, яка має вельми широкий національний склад, актуальності набувають питання не лише вивчення історії та вкладу кожної із національних груп у розвиток нашої держави, але й подолання трагічного минулого, віднайдення відповідей на сучасні проблеми та виклики державотворення. В сучасну добу варто диференціювати національну та етнічну політику, уникати одномірного тлумачення цих явищ та понять суспільного буття, а також враховувати і появу нових рис та їх вимірів. Саме на це повинні звертати увагу не тільки ті, хто вивчає етнічну і національну політику, а, головне, і хто формує політику держави у цій царині. Надто важливо враховувати всю палітру питань, чинників цієї складної і чутливої сфери суспільства, якою постає етносоціальне життя. Такі підходи, як і вивчення попередньої практики у всій її повноті, мають стати в нагоді задля формування вираженої державної національної політики.

В контексті проблематики, яку висвітлено у цій статті, на тлі проявлених трудових звершень і особливо патріотизму у війні проти нацистської агресії,

вкрай жорстокою та безпідставною є політика тоталітарного режиму й постає протизаконною діяльність каральних радянських органів, про яку йдеться в статті доктора Альфреда Айсфельда. Прикметно, що матеріали статті ґрунтуються на реальних, ґрунтовно вивчених архівних документах, а доктор Айсфельд є відомим істориком, професіоналом і висококласним фахівцем із цієї та суміжної проблематики.

Список використаних джерел та літератури

1. Кудряченко А.І. Німці України: вчора, сьогодні і завтра // Вихідці з німецьких земель на теренах України: минуле та сьогодення / Кудряченко А.І., Кулінич І.М., Хохлячов В.В. – К.: Наукова думка, 1995. – 75 с.
2. Грушевський М. Історія України-Руси. В 2 томах. – Т.1. – К., 1991. – 648 с.
3. Грушевський М. Історія України-Руси. В 2 томах. – Т.2. – К., 1992. – 633 с.
4. Васильчук В. Етапи розселення німців в Україні // Історія німців України. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2017. – С. 4-25.
5. Кудряченко А.І. Австрія // Країни світу і Україна: енциклопедія в 5 т. – Т.1: Північна Європа. Західна Європа. Південна Європа. ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». – К. Видавництво «Фенікс», 2017. – С. 226-228.
6. История российских немцев в документах (1763-1992 гг.) / Сост. В.А. Ауман, В.Г. Чеботарева. – М.: МИГУП 1993. – 448 с.
7. Кулінич І., Кривець Н. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 272 с.
8. Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 року. Національний та віковий склад населення. – Харків, 1928.
9. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. В 2-х т. Т.1. / Ред. коллегия В.И. Юрчук и др. – К.: Изд-во полит. лит-ры Украины, 1976. – 1064 с.
10. Про минуле заради майбутнього / Упорядник збірника Ю.І. Шаповал. – К.: Видавництво при Київському Державному університеті, 1989. – 408 с.
11. Малинский Г. Герои Советского Союза по национальностям. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://proza.ru/2009/08/16/901>

References

1. Kudryachenko, A.I. (1995) *Nimtsi Ukrayiny: vchora, s'ohodni i zavtra* [Germans of Ukraine: yesterday, today and tomorrow]. In Kudryachenko, A.I., Kulynych I.M. & Khokhlachov V.V. (eds.) *Vykhidtsi z nimets'kykh zemel' na terenakh Ukrayiny: mynule ta s'ohodennya* [Immigrants from German lands in Ukraine: past and present]. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian]
2. Hrushevs'kyi, M. (1991) *Istoriya Ukrayiny-Rusy. V 2 tomakh* [History of Ukraine-Russia. In 2 volumes]. T.1. Kyiv. [In Ukrainian]
3. Hrushevs'kyi, M. (1991) *Istoriya Ukrayiny-Rusy. V 2 tomakh* [History of Ukraine-Russia. In 2 volumes]. T.2. Kyiv. [In Ukrainian]
4. Vasylychuk, V. (2017) *Etapy rozselennya nimtsiv v Ukrayini* [Stages of German settlement in Ukraine]. *Istoriya nimtsiv Ukrayiny. Materialy vseukrayins'koyi naukovoyi konferentsiyi* [History of the Germans of Ukraine. Proceedings of the All-Ukrainian Scientific Conference]. (pp. 4-25). Kyiv: IPiEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrayiny. [In Ukrainian].
5. Kudryachenko, A.I. (2017) *Avstriya* [Austria]. *Krayiny svitu i Ukrayina: entsyklopediya v 5 t. T.1: Pivnichna Yevropa. Zakhidna Yevropa. Pivdenna Yevropa*. DU "Instytut vsesvitn'oyi istoriyi NAN Ukrayiny" [Countries of the world and Ukraine: encyclopedia in 5 volumes – Vol. 1:

- Northern Europe. Western Europe. Southern Europe. State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine” (pp. 226-228). Kyiv: Vydavnytstvo “Feniks”. [In Ukrainian].
6. Auman, V.A. & Chebotareva, V.G. (eds.) (1993) *Istoriya rossiyskikh nemtsev v dokumentakh (1763-1992 gg.)* [The history of Russian Germans in documents (1763-1992)]. Moskva: MIGUP. [In Russian].
  7. Kulynych, I. & Kryvets', N. (1995) *Narysy z istoriyi nimets'kykh koloniy v Ukrayini* [Essays on the history of German colonies in Ukraine]. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny. [In Ukrainian].
  8. *Korotki pidsumky perepysu naseleennya Ukrayiny 17 hrudnya 1926 roku. Natsional'nyy ta vikovyy sklad naseleennya* [Brief results of the census of Ukraine on December 17, 1926. National and age composition of the population] (1928). Kharkiv. [In Ukrainian].
  9. Yurchuk, V.I. et al. (1976) *Kommunisticheskaya partiya Ukrainy v rezolyutsiyakh i resheniyakh s'yezдов, konferentsiy i plenumov TSK. V 2-kh t.* [The Communist Party of Ukraine in resolutions and decisions of congresses, conferences and plenums of the Central Committee. In 2 volumes.]. T. I. Kiev: Izd-vo polit. lit-ry Ukrainy. [In Russian].
  10. Shapoval, Yu.I. (ed.) (1989) *Pro mynule zarady maybutn'oho* [About the past for the sake of the future]. Kyiv: Vydavnytstvo pry Kyyvivs'komu Derzhavnomu universyteti. [In Ukrainian].
  11. Malinskiy, G. *Geroi Sovetskogo Soyuza po natsional'nostyam.* [Online]. Available from: <https://proza.ru/2009/08/16/901> [In Russian].

Кудряченко А.И. Исторические этапы расселения немцев на территории Украины.

В статье проанализированы различные по природе, характеру и направленности три этапа переселений немецкого этноса на территорию современной Украины, выясняются их особенности. Автором раскрывается география первых миграционных потоков племен готов во второй половине II в., которые шли от дельты Вислы до Скифии, и разделились на западных (расселившихся на правобережье Днепра) и восточных. Последние, обустроившись у Азовского моря основали государство Германариха, а в IV в. под давлением гуннов центр жизни готов переходит на Керченский полуостров, гористую местность Крыма, где их государственное объединение Готия было до XVIII в.

Выясняется, что в раннем Средневековье происходит вторая волна поселений немцев на современные украинские земли с западноевропейского направления. Расширению поселений немцев и выходцев из других стран Европы на землях Киевской Руси способствовали политические отношения, которые реализовывались также и с помощью династических брачных союзов. Киевские князья проводя достойную великой державы внешнюю политику, имеют равноправные отношения с главными европейскими государствами средневекового мира – Священной Римской империей (Германией) и Византией, они приглашают священников, немецких мастеров и торговцев. Начиная с XI в. появляются небольшие немецкие торговые колонии в Киеве, Владимире-Волынском, Луцке и других городах. В литовско-польской период усиливается приток немецких поселенцев на украинские земли. Этому способствовали различные льготы и предоставления пункты немцам-переселенцам литовскими князьями и польскими королями. В XIV-XV вв. магдебургское право получают большие торговые города.

Третий период, наиболее существенное переселения и колонизация, то есть масштабное освоение Юга Украины – Приазовье, Причерноморье и земель Крыма – начинается со второй половины – конца XVIII в. Автор подчеркивает, что это был самый мощный период и большая положительная история развития нашего края во многом связана с переселенцами немецкого происхождения (и представителями других этносов). Данный период становится мощной колонизацией и хозяйственным освоением всего Юга Украины, богатых земельных угодий Приазовья, Причерноморья, Крыма. Отмечается, что тогда по инициативе и реальной поддержке правительства царской России произошло освоение широких степных

пространств, которые вместе с украинскими землями недавно отошли к Российской империи. С тех пор история переселенцев становится частью истории украинского народа.

Отдельно анализируется динамика развития немецких колоний в разных губерниях Юга России, указывается на социальные аспекты жизни поселений, тяжёлые последствия для колонистов связанные с Первой мировой войной, революционными событиями в Российской империи. Выяснено достижения и потери в национальном развитии, в обустройстве, административном делении немецких и других поселенцев, которые были последствиями радикальных колебаний национальной политики советской власти в довоенный период.

Ключевые слова: готы, гунны, немцы-колонисты, Приазовье, Причерноморье, Крым, Юг Украины, политика коренизации, национальные районы, национальные школы.

Kudryachenko A. The Historical Stages of the Resettlement of Germans in Ukraine.

The article analyzes the three stages of the migration of the German ethnic group into the territory of modern Ukraine, different in nature, character and orientation, and their features are clarified. The author reveals the geography of the first migratory flows of the Goths in the second half of the II century, which went from the Wisla delta to Scythia, and were divided into the western (settled on the right bank of the Dnieper) and eastern. The latter, having settled down near the Sea of Azov, founded the state of Germanarich, and in the IV century, under the pressure of the Huns, the center of life of Goths moved to the Kerch Peninsula, the mountainous region of Crimea, where their state association Gothia existed until the XVIII century.

It turns out that in the early Middle Ages there was a second wave of German settlements on modern Ukrainian lands from the West European direction. The expansion of the settlements of Germans and immigrants from other European countries on the lands of Kievan Rus was facilitated by political relations, which were also realized with the help of dynastic marriage unions. The princes of Kiev, pursuing a foreign policy worthy of a great power, have equal relations with the main European states of the medieval world - the Holy Roman Empire (Germany) and Byzantium, they invite priests, German craftsmen and merchants. Starting from the XI century, small German trade colonies appeared in Kiev, Vladimir-Volynsky, Lutsk and other cities. During the Lithuanian-Polish period, the influx of German settlers to Ukrainian lands is increasing. This was facilitated by various benefits and provision of points to the German immigrants by Lithuanian princes and Polish kings. In the fourteenth and fifteenth centuries, Magdeburg law was acquired by large trading cities.

The third period, the most significant resettlement and colonization, that is, large-scale development of the South of Ukraine - the Sea of Azov, the Black Sea region and the lands of Crimea - begins in the second half - the end of the 18th century. The author emphasizes that this most powerful period and the great positive history of the development of our region is largely connected with immigrants of German origin (and representatives of other ethnic groups). This period becomes a powerful colonization and economic development of the entire South of Ukraine, the rich land of the Azov, Black Sea, Crimea. It is noted that then, on the initiative and real support of the government of tsarist Russia, the development of wide steppe spaces took place, which, together with Ukrainian lands, had recently been transferred to the Russian Empire. Since then, the history of immigrants has become part of the history of the Ukrainian people.

The dynamics of the development of German colonies in different provinces of the South of Russia is analyzed separately, the social aspects of the life of settlements, the grave consequences for the colonists associated with the First World War, and revolutionary events in the Russian Empire are indicated. The gains and losses in the national development, in the arrangement, in the administrative division of the German and other settlers, which were the consequences of radical fluctuations in the national policy of the Soviet government in the pre-war period, are revealed.

Keywords: Goths, Huns, Germans, colonists, the Azov Sea, Black Sea coast, Crimea, South of Ukraine, indigenous politics, national regions, national schools.